

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

УДК 81'161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З СОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У ТЕКСТАХ ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУСІЙ

О. І. Андрейченко

Статья посвящена исследованию фразеологизмов в языке политического дискурса. Анализируется семантико-стилистическая роль ФЕ с семантическим компонентом в жанре политической дискуссии.

Ключевые слова: семантическое поле, фразеологизм, соматический код

Статтю присвячено дослідженню фразеологізмів у мові сучасного політичного дискурсу. Аналізується семантико-стилістична роль ФО з соматичним компонентом у жанрі політичної дискусії.

Ключові слова: семантичне поле, фразеологізм, соматичний код

The article is devoted to the research of phraseological units in a language of modern political discourse. Semantic and stylistic role of phraseological units with a somatic component in a genre of political discussion is analysed.

Key words: semantic field, fraseology, semantic kod

Максимальний вплив на реципієнта – така мета текстів політичних дискусій. Текст у цьому разі виступає не як філологічна категорія, а як соціальне явище, параметри якого визначаються певними соціально-психологічними факторами. Дискусійний текст можна розглядати як ланцюжок мовних знаків, кожен із яких називає засоби і причини емоційного впливу. Під час ведення дискусій, намагаючись переконати опонента, адресант апелює передусім до емоцій, почуттів об'єкта.

Однак не лише емоціями послуговуються учасники дискусій, М.І. Скуленко зауважує, що емоціями можна лише примусити повірити людину, але неможливо сформувати переконання [9, с. 42]

Цікавою є думка Г.К. Ліхтенберга, що навіть найглибша думка, найзмістовніша інформація, яка не пробуджує емоції людини, залишає людину байдужою, не може бути засобом переконування [5, с. 214]. Переконливість досягається завдяки використанню емоційних мовних засобів, серед яких за частотністю показові фразеологічні одиниці з компонентами-соматизмами. Такі фразеологізми займають помітне місце як у мові політичних дискусій, так і в загальномовному фразеологічному словнику. За спостереженнями Р.М. Вайнтрауба, вони становлять біля 30% фразеологічного складу будь-якої мови [3, с. 162].

Соматичний код культури – один із найдавніших. Він співвідноситься з архетипними уявленнями людини, що, на думку О. Селіванової, є „способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля” [8, с. 83]. Принцип антропоцентричності досить давно є предметом дослідження національної культури, мови. Ще Д.М.Овсяннико-Куликовський писав, що „мистецтво прагне до відтворення і пізнання всього людського, воно – антропоцентричне і всю суму відчуттів переробляє в норми людської психіки” [6, с. 343-344]. За постулатом В. Фон Гумбольдта, „людина думає, відчуває й живе тільки в мові” [4, с. 378]. Антропоцентризм фразеології – це спрямованість стійких одиниць на позначення світу людини. При цьому важливу роль у номінаційних процесах предметного світу належить соматизмам – частинам людського тіла. Унікальність людини, з мовного погляду, не лише в її інтелектуальних або душевних якостях, але й у особливостях її будови та у функціях частин тіла, які нерозривно пов'язані з цими якостями [2, с. 523-525]. Саме фразеологізми з соматичними компонентами вносять у тексти політичних дискусій колорит національного гумору, іронії, сарказму.

У публіцистичних текстах зафіксовано структурні типи ФО з такими компонентами-соматизмами, як **рука, око, голова, язик, горло, зуби, рот, п'ята, печінка** тощо. Спостереження над семантикою й функціональним навантаженням названих фразеологізмів дозволило виокремити одиниці із спільними чи близькими значеннями. Найбільшою фраземотворчістю відзначається соматизм **рука** та її партоніми **лікоть, плече, мізинець** тощо. Рука служить метонімічним позначенням людини, її дій, вчинків. Насамперед звороти із компонентом рука експлікують

сприйняття цього соматизму як органу сили влади, керівництва, а також механізму привласнення, підкорення тощо.

Рука як символ влади пов'язується передусім із перебуванням при владі, оволодінням чимось. Наприклад, **простягати загребуші руки** – контамінований фразеологізм, у якому поєднуються дві ФО **простягати руки** – ‘намагатися заволодіти чим-небудь, захопити, привласнити щось’ [СФУМ, с. 580] та **руки загребуші** – ‘хто-небудь дуже жадібний, ненаситний, прагне до наживи’ [ФСУМ, т. 2, с. 769]. Експресія трансформованого фразеологізму інтенсифікується, і в наведеному контексті він набуває додаткового відтінку – ‘ненаситне прагнення до влади’, пор.: „Складнощі у „торгах” виникли ще й тому, що попервах усе було поділено й домовлено в рамках „союзу чотирьох” та провладної „двійки”, і ласі до посад панове вже **протягли загребуші руки до жаданих портфелів**” [УМ: 06: 02]. Зі значенням ‘захоплювати, забирати щось, заволодівати чим-небудь’ [СФУМ, с. 556] вживається фразеологізм **прибрати до рук**: „Залишається лише дотиснути Кучму, щоб **прибрати до своїх рук** українські газові артерії, що з успіхом і робиться руками опозиції, за спиною якої, кривлячи губи в зловісній посмішці Мефістофеля, зловтішно потирають руки деякі пригріті за пазухою Кучми політики” [УС: 10: 02]; „Оскільки у структуру цього „торгового” підприємства не входять об’єкти, що згідно із законодавством не підлягають приватизації (до таких належать, наприклад, ядерні установки), його неважко буде відповідним рішенням Кабміну вивести зі складу НАЕК „Енергоатом”, зробити окремою юридичною особою і спокійнісінько **прибрати до рук**, тобто „тихцем” від Верховної Ради приватизувати” [УМ: 08: 02]. ФО **прибрати до рук** у другому контексті набуває нової семантики – ‘приватизувати нечесним шляхом’.

Семантичне поле **влада** репрезентовано трансформованим через лексичну субституцію (**владні мотузочки**) фразеологізмом **тримати владні мотузочки в руках**: пор. із загальномовним **тримати віжки в руках**, тобто ‘володіти ситуацією, керувати чим-небудь’ [СФУМ, с. 192]. Наприклад: „Тоді здавалося, що похитнути позиції лідера СДПУ(о) й глави АП не вдасться навіть „донам” – настільки міцно Віктор Медведчук **тримав у своїх руках усі владні мотузочки**” [УМ: 06: 03]. У мові політичного дискурсу зафіксовано фразеологічні одиниці, у яких відбувається розширення семантики. Наприклад, фразеологізм **заламувати руки** у загальномовному словнику має значення – ‘жестами, виглядом виражати переживання, страждання, хвилювання і т. ін.; побиватися, плакати’ [СФУМ, с. 320]. У нашому контексті фразема набуває значення ‘примушувати когось коритися; перемогати, знищувати когось’, пор.: „Звісно „центр” теж не сидітиме склавши руки (свої), знову когось **руки (іхні) заламуватиме...**” [УМ: 05: 02]. У контексті простежується чітко опозиція ‘свій – чужий’, яка репрезентована контрарними займенниками **свій – їхній**.

Владу звичайно представляють конкретні люди. Характеристика їх як особистостей здійснюється на основі потрібної метафоризації – переходу частини на ціле, тобто маємо таке перенесення: якість руки – якість людини – людина та її характеристика. У мові полемічних статей зафіксовано ФО тільки з пейоративною оцінкою. Наприклад: „Зрозуміло, що **непублічні оцінки чекіста Путіна це категоричніші. У 2000-му Київ, безумовно, відчув важку руку, „гаряче серце” і „холодну голову” молодого російського президента**” [ПіК: №48: 01]. У контексті автор цілеспрямовано нанизує ряд фразеологічних одиниць, актуалізуючи, загострюючи проблему, індивідуалізуючи образ політика. Фразеологізм **важка рука** зазнає семантичної трансформації, переосмислення за рахунок розширення сполучних можливостей. На відміну від загальномовного значення – ‘хто-небудь може дуже боляче вдарити’ [СФУМ, с. 619], ФО **важка рука** за спеціально створеної ситуативної умови набуває значення – ‘відчутти жорстокість політики Президента РФ’. Така семантична двоплановість фразеологізму „опосередковано слугує експресивності уже одним тим, що вносить у мову розмаїтість. Немає більшої одноманітності, ніж повтор тих самих форм...” [1, с. 394].

Наступну групу ФО, що характеризують психоемоційні стани, поведінку людини, становлять мовні стереотипи з соматичним компонентом **голова**.

Найбільшу тематичну групу складають фразеологізми з соматизмом **голова** на позначення процесів мислення людини. Особливо помітна актуалізація таких фразем під час передвиборних кампаній або у зв’язку із загостренням політичного моменту. Характерно, що інтенсивність мовлення як розумове напруження асоціюється із процесом руйнації: **ламати, сушити голову**. ФО **ламати голову** в загальномовному словнику має таке тлумачення: ‘1. Напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь; 2. Напружено працювати над розв’язанням якогось складного питання; робити щось; 3. Перейматися турботами, переживати, шукаючи розв’язання якогось питання, виходу зі скрутного становища’ [ФСУМ, т. 1, с. 412]. У досліджуваних текстах на перший план виступають значення 1 і 3, наприклад: „**Та й пан Мостовий може бути не в курсі, адже, за внутрішніми чутками компанії, на роботі він здебільшого ламає голову над тим, як би „не образити” власну кишеню**” [УМ: 08: 02]; „**А нам – ламай голову, кому це потрібно – підмочена репутація парламенту. Урешті, не парламентаріїв – парламентаризму жаль**” [УК: 01: 02].

Зі значенням ‘напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв’язання якихось проблем’ [ФСУМ, т. 2, с. 871] уживається фразеологізм **сушити голову**. Однак у полемічному контексті до нейтрального значення ‘напружено думати над чимось’ додається відтінок негативної оцінки ‘мудрувати, хитрувати, щоб досягти своєї мети’, наприклад: „Серед них є і ті, які свого часу зробили чимало для перемоги Леоніда Кучми на виборах, а тепер **сушать голову** над тим, як обмежити його повноваження” [УМ: 06: 02]; „Та поки в небі над Банковою можна було спостерігати викрутаси каміння і „траєкторію польоту курячого яйця”, творці майбутнього вироку вже **сушили собі голову** над тим, як провести реальні події 9 березня у відповідність до диспозиції 71-ї статті старого Кримінального кодексу” [УМ: 03: 03].

Широкий семантичний спектр мають фразеологізми із соматизмом **голова** на позначення психоемоційних станів. Відчай, туга, безнадійність, страх перед майбутнім передаються фразеологічними знаками моторних стереотипів народу, наприклад ФО **посипати попелом голову** означає ‘вдаватися в тугу, втрачати мужність, надію’ [ФСУМ, т. 2, с. 680], пор.: „І нам, *попри все*, не слід **посипати голову попелом**. Хоча б тому, що майстри малювали страшидла у вигляді чергової загрози авторитаризму чи тоталітаризму на своєму товари сьогодні великого зиску не здобудуть” [УК: 01: 02]; „Убиті журналісти, збиті літаки – і не треба **голову попелом посипати**. Президент удає, що знаходиться „над ситуацією”, ні за що не відповідає й лише роздає оцінки іншим” [УМ: 09: 02].

Значення заохочення позначає фразеологізм **по голівці погладити**, наприклад: „Спочатку похихоче в кулак, а потім і „**по голівці не погладити**” Захід. Адже де таке бачено, щоб його й „Наша Україна” Віктора Ющенка, явно здобувши на виборах перемогу, була позбавлена жодних важелів для просування туди, ближче до Брюсселя й Вашингтона...” [УМ: 05: 02].

Найбільш репрезентативними в дискусійних текстах є ФО з партонімами **око, вухо, ніс**, а також **зуби, рот, горло, язик**.

Фраземи із компонентом **око** позначають, крім спектру зорового сприйняття, об’єктивну оцінку дійсності, певної ситуації тощо.

Фразеологізм **очей у Сірка позичити** має значення ‘втратити почуття сорому, власної гідності’ [ФСУМ, т. 2, с. 662]. Контекст засвідчує реалізацію цього значення, пор.: „А надто уряд занепокоєний тим, що від боргового неподобства бюджетники потерпають більше, ніж працівники приватного сектору. Тобто держава, **позичивши очі у Сірка**, знову „здає” своїх” [УМ: 07: 02].

Опозитивні відношення ‘приховувати правду – відкривати правду’ передають фраземи **розкрити // відкрити народу очі, протерти очі, закрити очі**. У досліджуваних текстах значна частина названих ФО уживається зі значенням ‘відкривати правду про когось, про щось’. Однак в аналізованих текстах ці фразеологізми часто наводяться в лапках, що є показником іронічного вживання цих висловів, точніше, вираження енантіосемічного змісту, пор.: „Найкращим засобом потопити суперника є „**відкрити народу очі**” на ті чи інші моменти його біографії. Добре якщо „гріхи” у кандидата дійсно є, але якщо немає – теж не біда” [УМ: 03: 02]; „Гаразд, **закриємо очі на те**, що із цієї події (справді хвора, зболена жінка від’їздить у кареті швидкої допомоги до лікарні) ми знову зробили політичне шоу. Добре це чи погано – не звикати до такого, але вперта річ традиція” [УК: 03: 01].

У етносвідомості партонім **око** є найбільшою цінністю людини, яку потрібно берегти: **берегти як зіницю ока; хто старе пом’яне, тому око геть** тощо. У контекстах, де фігурують зазначені вище фраземи, простежується іронічна оцінка, наприклад: „Із „багатовекторністю” України (навіть на рівні риторики) буде покінчено. Ніхто не згадуватиме про абсурдні намагання інтегрувати до якоїсь там Європи чи НАТО. Україна стане повноправним членом СНД, ЄвроАзЕС і **як зіницю ока берегтиме** дружбу з братніми Росією, Білоруссю та Китаєм” [УС: 11: 02]; „По-перше, глава держави у віці, обраний бозна-коли і бозна-як (**хто старе пом’яне, тому око геть**), правдами й неправдами остаточно утвердився у своїй силі” [УМ: 05: 02].

У фразеологізмах із партонімом **вухо** найчастіше реалізується значення ‘не виконувати наказу, прохання, волі кого-небудь; зовсім не слухати’ [ФСУМ, т. 1, с. 76], пор. контекст: „Проте „суб’єкт законодавчої ініціативи” і **вухом не веде**. Гарант вирішив перекласти відповідальність на парламент” [УМ: 09: 02].

Фразема **розвішувати вуха** реалізується у загальномовному значенні ‘слухаючи, повірити в почуте’ [ФСУМ, т. 2, с. 745] і надає висловлюванню іронічно-саркастичної оцінки, пор.: „Тут вони представляються відомими й досвідченими російськими спеціалістами, заламують за свої послуги захмарні ціни, – і черговий житомирський чи лубенський скоробагатько, **розвісивши вуха**, наймає „видатних спеціалістів”, які до того ж гарантують йому „стовідсотковий результат”, вести свою передвиборчу кампанію, не сумніваючись, що перемога вже в нього в кишені” [УМ: 03: 02]. Гіперболізація змісту стійких сполучень зумовлює фразеологічні значення міри, кількості: **по самі вуха** – 1. Дуже сильно, надзвичайно; 2. Дуже багато; 3. Повністю, зовсім’ [ФСУМ, т. 1, с. 163],

наприклад: „Хоча роботодавці залізли по самі вуха у зарплатні борги, з 1 січня 2003 р. планується черговий наступ на зарплату” [УМ: 07: 02].

Активно побутують у полемічному дискурсі фразеологізми зі значенням ‘обманувати, говорити неправду’. Цей тип фразем найчастіше репрезентує стійкий вислів **начіпляти (вішати) локшину на вуха** та його видозмінені варіанти: **вішати на вуха, локшина на вухах** та ін. Наприклад: „Ми програємо і цього разу, якщо політичні красномовці знову зуміють **начіпляти довірливим локшину на вуха** у вигляді традиційних обіцянок повернути втрачені заощадження” [УК: 01: 02].

Як засвідчує аналізований матеріал фразеологізми із партонімом **язик** здебільшого позначають мовленнєву діяльність, що є одним із найважливіших ознак концепту людина. На думку О. Селіванової, когнітивне моделювання цієї ознаки „ передбачає встановлення якісних, кількісних характеристик мовних дій, їхніх інтеракціональних типів, модальних та аксіологічних показників, різновидів об’єктного спрямування дії тощо, а також мовної репрезентації цієї концептосфери” [8, с. 125].

Фразеологізми на позначення мовної діяльності – це „комунікативні одиниці етносу, здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації” [7, с. 4-5]. У зв’язку з тим, що в полемічних статтях ставиться мета не лише донести до аудиторії інформацію, але й здійснити на адресата емоційний, психічний, ідеологічний вплив і, таким чином, переконати читача, тут актуалізуються ФО із партонімом **язик**.

Характерними для дискусій є пейоративні фразеологізми на позначення особи, здебільшого політика, що любить багато говорити зайвого, непотрібного або не вміє утримуватися від таких розмов. Наприклад, фразеологізм **намолоти полову язиком** загальнономовний словник не фіксує, але значення його відоме – ‘наговорити багато зайвого, безглузлого’, пор.: „Якої б полову не намолоти язики свідків обвинувачення, та поки їхні слова пестили суддю за шерстю, кожне з них бралось до уваги” [УМ: 03: 03]. Зі значенням ‘ляти, ганьбити когось’ [ФСУМ, т. 2, с. 757] вживається фразема **розпустити язика**, пор.: „Ситуація змінилася після того. Як Медведчука „пішли”. Його відставка стимулювала політичну активність лідера об’єднаних соціал-демократів, розв’язала руки й **розпустила язик**” [УС: 01: 02]. ФО **ляпати язиком** має значення ‘говорити що-небудь нерозумне, недоречне’ [ФСУМ, т. 1, с. 457], пор.: „Що таке „не те сказав” і „не те зрозуміли” зі слів Кучми, кореспонденти „УМ” також відчули свого часу на своїй шкурі. Було... але ж у даному випадку не в цяцьки граються і **язиком** на зустрічах із регіональною пресою **ляпають**” [УМ: 09: 02]. Фразеологізм **язик свербит** у контексті реалізується в загальнономовному значенні ‘хто-небудь має сильне бажання розповісти щось або поговорити про щось’ [ФСУМ: 2: 977], наприклад: „А оскільки всі вони люди живі і сіра речовина в них ще не висохла, у багатьох **свербів язик** запитати Леоніда Даниловича, чи не себе він відносить до екскурсантів у першу чергу” [СВ: 02: 03].

Погляди народу на надто балакучих людей, особливо в нетверезому стані репрезентують фразеологізми **язик мій – ворог мій** та **чарка язика розв’яже**, пор.: „Багато цікавого наговорив у Севастополі лідер блоку „За єдину Україну”, глава президентської адміністрації Володимир Литвин. Здається, це справді той випадок, коли **язик мій – ворог мій**” [ШП: 02: 02]; „А про що гомонітимуть дванадцять державних мужів? Не гріх пустити голос по під колос, **чарка язика розв’яже**, а про що ж і гомоніти, як не про співробітництво – політичне й економічне” [СВ: 01: 03].

Мовною універсалиєю є негативна оцінка семантика фразеологізму з соматичним компонентом **язик**, що вживається у значенні ‘багато несуттєвих розмов’.

Вживання ФО із соматичним компонентом у текстах політичного дискурсу пов’язане з додатковою конотацією: іронічно-саркастичним, зниженим зображенням політичних опонентів, дошкульною критикою дій політиків. Ці додаткові семантичні конотації розширюють загальнономовне значення ФО, а в деяких текстах зумовлюється їх використання у антонімічному значенні (явище енантіосемії). З метою підсилення негативної оцінки автори вдаються до семантико-синтаксичної контамінації фразеологізмів.

Аналіз ФО дає змогу змоделювати публіцистичну полемічну модель взаємовідношення влади як суб’єкта дії і об’єкта, на який поширюється ця дія.

Література:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Иностр. лит., 1955.
2. Бульгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997.
3. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Труды Самаркандского ун-та. Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 288. – №9.
4. Гунбольдт фон В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
5. Лихтенберг Г.К. Афоризмы. – М., 1965.
6. Овсянко-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы в двух томах. Т. 1. – М., 1989.

7. Рыжков В.А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности // Языковое сознание: Стереотипы и творчество. – М., 1988.
8. Селіванова Олена. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К.-Черкаси: Брама, 2004.
9. Скуленко М.И. Убеждающее воздействие публицистики (Основы теории). – К., 1986.
10. Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003.
11. Фразеологічний словник української мови. – К., 1993. – Кн. 1-2.

Умовні скорочення:

1. ПiК – тижневик „Політика і культура”;
2. СВ – газета „Сільські вісті”;
3. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови;
4. УК – газета „Урядовий кур’єр”;
5. УМ – газета „Україна молода”;
6. УС – газета „Українське слово”;
7. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови;
8. ШП – газета „Шлях перемоги”.

Поступила 07.09.2004 г.